

WAT IS HET JE WAARD?

Lesmateriaal over morele
dilemma's in de Tweede
Wereldoorlog en nu

Docenten-
handleiding

Erfgoedproject
voor groep 7/8
en klas 1/2 VO

erfgoed brabant
academie

COLOFON

Het oorspronkelijke concept voor **WAT IS HET JE WAARD?** is in 2014 ontwikkeld door

in samenwerking met Suvarov Educatie en was gericht op de gemeente Veghel. Deze nieuwe uitgave van het lesmateriaal is een voor de gemeente Helmond aangepaste en herschreven versie, gebaseerd op het oorspronkelijke concept.

Tekst en conceptontwikkeling

Erfgoed Brabant in samenwerking met Suvarov Educatie.

Bronnenselectie en inhoudelijke redactie: Gerard van de Weijer en Jolanda Bakker, namens Stichting Helmond 25 september 1944 en Heemkundekring Helmont.

Met dank aan

Gerard van de Weijer en Jolanda Bakker, namens Stichting Helmond 25 september 1944 en Heemkundekring Helmont.

CultuurContact, cultuurparticipatie voor onderwijs, zorg & welzijn

Vormgeving

Maartsehazen.nl

erfgoed brabant

www.erfgoedbrabantacademie.nl/watishetjewaard
's-Hertogenbosch, februari 2019

© Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever, Erfgoed Brabant.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
Inleiding Wat is het je waard?	4
Les 1	6
Les 2	10
Les 3	16
Bronvermelding	19

VOORWOORD

Wat is het je waard? In oorlogstijd kan een keuze grote gevolgen hebben. Het afwegen van dilemma's staat centraal in het project Wat is het je waard? In dit lesmateriaal worden lokale historische gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog dichtbij gehaald. De leerlingen onderzoeken de keuzes die mensen maakten tijdens de oorlog en stellen zich voor hoe zij gehandeld zouden hebben in die tijd. Daarnaast bespreken zij hoe wij daar nu naar kijken. Wie zo'n keuze moet maken, spreekt zich uit over wat hij of zij belangrijk vindt; welke waarde het zwaarst telt.

Het lesmateriaal werd in 2014 ontwikkeld in opdracht van Plein 23 –inmiddels Cultuurkade Meierijstad- in Veghel. De ontwikkeling van het lesmateriaal werd mede mogelijk gemaakt door het investeringsprogramma van De Cultuur Loper dat als doel heeft goede initiatieven voor erfgoed-educatie in het basisonderwijs te stimuleren, ondersteunen en ontsluiten voor scholen en culturele instellingen.

Deze versie van *Wat is het je waard?* is lokaal aangepast voor de gemeente Helmond. De lokale oorlogsverhalen die gebruikt worden in les 1 en les 3 hebben daadwerkelijk plaatsgevonden. De casussen uit les 2 zijn samengesteld op basis van situaties uit de oorlogsjaren in Nederland, maar veralgemeeniseerd voor het lesmateriaal.

INLEIDING WAT IS HET JE WAARD?

Doelgroep

Het lesmateriaal is geschikt voor groep 7/8 van het basisonderwijs en de eerste twee klassen van het voortgezet onderwijs.

Leerdoelen erfgoededucatie

Zie www.erfgoedbrabantacademie.nl/wijzermeterfgoededucatie

- De leerling kan erfgoed in de eigen omgeving koppelen aan onderwerpen in de regionale of nationale geschiedenis.
- De leerling kan het verhaal bij het erfgoed plaatsen in de tijd en relateren aan hoe mensen in een bepaalde tijdperiode woonden, leefden en werkten en daarbij verschillen en overeenkomsten noemen met nu.
- De leerling toont in dialoog respect voor de mening van een ander over de waarde van erfgoed.
- De leerling kan zijn/haar eigen verbondenheid met erfgoed vertalen in het zorgdragen voor het behoud van erfgoed.

De leerdoelen voor erfgoededucatie zijn van toepassing op het lesmateriaal als geheel. Per les wordt specifiek aangegeven wat de doelen van de les zijn. Daarnaast bevorderen de lessen het reflecterend vermogen. Doordat leerlingen zich bewust worden van hun eigen waarden en die van anderen, kunnen onderling begrip en respect groeien. Een ander belangrijk doel is het bevorderen van historisch besef: beter begrijpen van en kunnen inleven in dat wat mensen in Nederland - en specifiek in de eigen regio - tijdens de oorlog hebben meegemaakt.

Door gebruik te maken van lokale bronnen over de oorlog werken de leerlingen met immaterieel erfgoed: in dit geval de kennis binnen een gemeenschap, die wordt overgedragen van de ene generatie op de andere.

Opzet lesmateriaal

Dit lesmateriaal bestaat uit drie lessen van 60 minuten. De lessen hebben een onderlinge samenhang, maar kunnen naar wens ook ieder als afzonderlijke les worden ingezet.

Les 1 is een verkenning van de begrippen *waarden* en *dilemma's*, gevolgd door een gestructureerde klassikale discussie over twee grote dilemma's.

Les 2 is een circuit waarbij leerlingen eerst groepsgewijs en daarna met de klas in discussie gaan over dilemma's waar kinderen of volwassenen in de oorlog voor stonden. De onderliggende vraag is telkens: 'Wat zou jij doen?'

Les 3 start met een waargebeurd verhaal. Leerlingen verkennen vervolgens vanuit verschillende posities de keuzes en afwegingen die in het verhaal voorkomen.

Werkwijze

Een moreel dilemma is een afweging tussen twee handelingsmogelijkheden, waarbij waarden met elkaar in het geding komen. Wie voor zo'n keuze staat, moet besluiten welke waarde in die situatie het zwaarst telt. Door te discussiëren over morele dilemma's kan meer begrip ontstaan voor de verschillende afwegingen die mensen maken. Wie kennismaakt met andermans motieven, ontdekt alternatieven voor het eigen handelen.

Deze werkwijze is gebaseerd op de theorie van Lawrence Kohlberg, die stelt dat gesprekken over morele dilemma's de morele ontwikkeling bevorderen. Door te spreken in de derde persoon blijft het gevoel van veiligheid voor de deelnemers gewaarborgd.

Tips bij de begeleiding

Creëer een open sfeer

Het is van belang dat je als gespreksleider duidelijk laat merken dat deze les niet gaat om 'goede' of 'foute' antwoorden. Belangrijk is dat de leerlingen hun mening onderbouwen met argumenten en proberen om dat te doen zonder iemand te kwetsen. Door leerlingen die zich durven uitspreken aan te moedigen en te complimenteren, kun je een sfeer creëren waarin respect ontstaat voor elkaars mening. Probeer als gespreksleider je eigen mening zoveel mogelijk buiten de discussie te houden.

Blijf bij het dilemma

Bij het bespreken van de dilemma's gaat het niet om het zoeken van oplossingen of het vinden van een compromis. De neiging om het dilemma af te wentelen of te ontvluchten is vaak groot. Juist het gevoel dat je het nooit helemaal goed kunt doen dwingt leerlingen echter om te kiezen wat zij echt belangrijk vinden. Probeer het dilemma dan ook zo dicht mogelijk bij de beschreven situatie te houden. Laat leerlingen er geen dingen bij verzinnen die een makkelijke oplossing mogelijk maken. Als leerlingen een situatie niet als een dilemma ervaren, vraag hen dan wanneer het dat wel wordt.

Vraag naar de argumentatie

Je kunt verdieping in de les aanbrengen door goed door te vragen en te proberen de redenering achter de antwoorden van leerlingen boven tafel te krijgen. Daarmee geef je hen niet alleen het gevoel dat je hen serieus neemt, maar laat je ook zien dat wat achter een keuze ligt vaak interessanter is dan de keuze zelf.

LES 1

Leerdoelen

- De leerlingen kunnen benoemen wat een dilemma is.
- De leerlingen kunnen benoemen wat waarden zijn.
- De leerlingen kunnen verschillende redenen bedenken voor de keuzes die mogelijk zijn binnen een dilemma.
- De leerlingen kunnen hun eigen standpunt in een dilemma bepalen.
- De leerlingen vinden het zelfvertrouwen om hun mening te uiten.
- De leerlingen ontdekken elkaars mening en luisteren naar elkaar.
- De leerlingen kunnen erfgoed uit de omgeving koppelen aan onderwerpen uit de regionale of nationale geschiedenis.

Introductie

Vertel de leerlingen dat ze aan het werk gaan met dilemma's.

Weet iemand wat een dilemma is?

Een dilemma is een moeilijke keuze, waarbij er aan elke keuzemogelijkheid een nadeel zit.

Zijn er leerlingen die een voorbeeld kunnen noemen?

Je kunt als voorbeeld ook een dilemma beschrijven waar je zelf voor hebt gestaan. Dit kan nog iets heel kleins zijn bijvoorbeeld: je moet kiezen tussen een avondje bioscoop of bowlen, en je vindt beide erg leuk.

Vraag nu aan de klas wat een dilemma echt ingewikkeld maakt, wanneer zou je liever helemaal niet willen kiezen? Zijn hier voorbeelden van?

Als de klas niet op voorbeelden komt, kun je er zelf een geven. Stel bijvoorbeeld dat je wordt uitgenodigd op een feestje van je beste vriend, maar op hetzelfde tijdstip viert ook je broer zijn verjaardag. Beide feestjes kunnen echt niet verzet worden. Wat nu? Hoe bepaal je de keuze? In deze les gaan we aan de slag met dit soort dilemma's, die te maken hebben met keuzes in je eigen gedrag. Situaties waarin je moet kiezen, maar niet weet wat het juiste is om te doen. Zo'n situatie heet een moreel dilemma.

Vraag de leerlingen wanneer zij zich volgens hun eigen regels 'goed' gedragen.

Wat is voor hen belangrijk in hun gedrag of dat van anderen?

We hebben het nu eigenlijk over waarden: dat wat je belangrijk en het nastreven waard vindt (voor het onderscheid: normen zijn de regels die voortvloeien uit waarden). Ieder mens heeft bepaalde dingen die hij heel belangrijk vindt in zijn eigen gedrag en dat van anderen. Dit zijn niet bij ieder mens dezelfde dingen. De waarden kunnen dus per persoon verschillen: de één vindt het belangrijk om nooit het grootste stuk taart te kiezen, een ander ziet hierin geen probleem.

Laat nu alle leerlingen zelf een waarde verzinnen die zij heel belangrijk vinden.

De waarden kunnen op Post-its (geeltjes) worden geschreven.

Wat zijn waarden die je belangrijk vindt in het leven? Enkele voorbeelden:

- Lieg niet.
- Wees goed voor de natuur.
- Je moet altijd opkomen voor je familie.
- Vertrouw je vrienden.

De geeltjes worden nu op een vrije wand of op de tafels van de groepjes bij elkaar verzameld.

Analyseer met de klas wat de uitkomst is. Welke moraal wordt veel gedeeld? Welke komt maar enkele keren voor?

Vertel de klas dat zij zich zo meteen gaan buigen over twee morele dilemma's.

We kijken naar situaties waarbij je een keuze moet maken tussen twee waarden, maar niet meteen weet bij welke keuze je nu volgens je eigen regels het juiste doet. Je zult je gebruikelijke gedrag dus moeten heroverwegen. Maar welke keuze maak je?

Het eerste dilemma

Stap 1: Presentatie van het dilemma

Lees aan de klas het volgende dilemma voor:

Het broertje van Vivian is heel erg ziek. Er is een medicijn ontdekt dat hem kan genezen, maar dit wordt niet vergoed door de verzekering. Het kost €100.000. Dat geld hebben Vivians ouders niet. Vivian heeft met allerlei acties al geld opgehaald, maar lang niet genoeg. Toevallig is de vader van Kas, een jongetje in Vivians klas, degene die het medicijn heeft uitgevonden. Vivian vraagt de vader om hulp. Hij vertelt haar dat een ziekenhuis veel geld heeft betaald om het medicijn te ontwikkelen. Hij kan daarom het medicijn niet zomaar weggeven. Kas vindt dit heel stom van zijn vader. Hij weet waar het medicijn wordt bewaard en pakt het stiekem mee. Op school biedt hij het Vivian aan. Wat vind je dat Vivian moet doen: wel of niet het medicijn aannemen?

Stap 2: Verheldering van het dilemma

Laat de klas bespreken welke keuzemogelijkheden Vivian heeft en wat de directe gevolgen van iedere keuze zijn.

Stap 3: Eerste reactie dilemma

Vraag een aantal leerlingen om hun eerste spontane reactie op het dilemma. Wat vinden jullie dat Vivian moet doen? Laat tijdens de rondvraag zoveel mogelijk verschillende meningen naar voren komen. Wat is er te zeggen voor de ene keuze, en wat voor de andere keuze? Inventariseer de argumenten voor en tegen het aannemen van het medicijn en schrijf deze op het bord. Het is handig als er ongeveer evenveel 'voors' als 'tegens' zijn, zodat duidelijk is dat er niet één goed antwoord is. Leg uit dat het er niet om gaat om het eens te worden, of nu een keuze te maken, maar om zoveel mogelijk argumenten voor en tegen te verzamelen.

Stap 4: Verdiepen van het dilemma

De keuze kan met de volgende vragen iets ingewikkelder worden gemaakt:

Wanneer veel leerlingen vinden dat je in dit geval wel mag stelen:

Stelen is toch nooit te verdedigen?

Waarom hebben we een wet die stelen verbiedt? Moet die dan aangepast worden?

Welke uitzonderingen gelden nu precies op de regel dat je niet mag stelen? Mag je ook voor een griepje pillen pikken?

Eigenlijk steel je in dit geval €100.000 van een ziekenhuis. Is dat ook akkoord?

Wie weet is dat geld wel hard nodig om het medicijn verder te ontwikkelen.

Je hebt geen idee wat de gevolgen van de diefstal kunnen zijn.

Mag je Kas (en zijn vader) wel zo enorm in de problemen brengen?

Misschien loopt een ander kind (wiens ouders wel €100.000 gespaard hebben) het medicijn nu wel mis. Mag je loyaliteit aan je familie ten koste gaan van een onschuldig persoon die jou niets heeft misdaan?

Wanneer veel leerlingen vinden dat je hier niet mag stelen:

Is het wel rechtvaardig dat degene met het meeste geld het medicijn krijgt?

Het leven van een kind kan toch gered worden? Is dat niet het allerbelangrijkste?

Dat ziekenhuis gaat niet failliet als één patiënt niet betaalt voor het medicijn.

Vivian wil dat haar broertje geneest. En dat is alles waard.

Ja, het ziekenhuis heeft veel geld betaald om het medicijn te laten ontwikkelen. Maar moet je dat geld dan terugverdienen aan de patiënt? Die kan er ook niets aan kan doen dat hij of zij ziek is geworden. Het zou niet zo mogen zijn dat 1 persoon van een medicijn moet betalen. We lopen allemaal een risico om ernstig ziek te worden, dan moeten we ook de kosten delen.

Stap 5: Nabespreken van het dilemma

Vraag of de klas dit een moeilijke keuze vond. Wat maakte het ingewikkeld? Zijn er leerlingen van mening veranderd tijdens de discussie? Laat merken dat je dit even zeer waardeert als standvastigheid in een mening: diegenen die van mening wisselen hebben voors en tegens goed overwogen.

In het nagesprek kun je leerlingen nog eens goed bevragen op hun motivatie:

Hoe komt het dat je zo zeker bent van dit standpunt?

Wat zijn de nadelen hiervan?

Wie denkt daar anders over?

Wat vind jij dan?

Welke waarden herken je in de keuzes?

Het tweede dilemma

Voor dit dilemma gaan we een stapje terug in de tijd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen mensen soms voor zware keuzes te staan. Dergelijke situaties kwamen ook voor in Helmond en omgeving. Nu de klas zich al in een pittig dilemma heeft verdiept, kunnen zij zich misschien ook inleven in het dilemma waar de familie Hertzberger tijdens de oorlog voor stond. We doorlopen weer stappen 1 tot en met 5.

Stap 1: Presentatie van het dilemma

Kleermaker Maurits Hertzberger en zijn vrouw Jet woonden tijdens de oorlog aan de Dorpsstraat in Stiphout. Maurits was Joods, maar Jet was dat niet. Daardoor was Maurits aan het begin van de oorlog veilig. Joden die met een niet-Jood getrouwd waren, werden toen nog door de Duitsers met rust gelaten.

Dat was niet het geval bij de familie van Maurits. Zijn vader was al voor de oorlog overleden, maar zijn moeder en zijn zus en een broer werden in 1942 opgepakt en naar kamp Westerbork gebracht. Maurits zou hen nooit meer terug zien. Zijn jongste zus kon gelukkig nog net op tijd onderduiken.

Maurits en Jet Hertzberger wisten dus dat Maurits gevaar liep. Hoe lang zou hun huwelijk hen nog beschermen?

Toch was dat voor hen geen reden om risico's te vermijden. Maurits ging bij het verzet. Het huis van Jet en Maurits werd een doorgangshuis voor Joodse onderduikers. Zij konden daar terecht totdat ze veilig naar een onderduikadres in de Peel konden reizen.

Een van die onderduikers was Lex Kater. Hij kwam als jongetje van vier jaar bij de familie Hertzberger terecht. Zijn ouders doken onder op andere adressen. Lex woonde langere tijd bij Maurits en Jet, hij schreef daarover vele jaren later in een boek:

“Tante Jet en oom Maurits Herzberger zijn mijn oorlogspleegouders. Die zijn lief voor me. Maar na een paar maanden zie ik oom Maurits ook haast niet meer. Later hoorde ik dat hij zelf ook een Jood was. Oom Maurits moest zélf onderduiken!”

De Duitsers hadden in 1943 een nieuwe regel ingevoerd. Nu werden ook Joden opgepakt die met een niet-Jood getrouwd waren. Maurits bleef ondergedoken tot aan het eind van de oorlog. De kleine Lex bleef bij Jet en haar eigen kinderen. Gelukkig werd niemand van hen door de Duitsers gevonden.

Stap 2: Verheldering van het dilemma

Maurits en Jet Hertzberger besloten om in deze situatie dingen te doen die zij normaal gesproken waarschijnlijk niet zouden doen. Vraag aan de klas welke dingen dat zijn en bespreek de keuzemogelijkheden die Maurits en Jet hadden.

→ *Maurits en Jet Hertzberger besloten om joodse onderduikers bij hen te verstoppen en om bij het verzet te gaan. Ze deden dus dingen die volgens de regels verboden waren. Dat was gevaarlijk. Als de onderduikers ontdekt zouden worden, liep ook de familie Hertzberger gevaar.*

→ *De andere keuzemogelijkheid was om juist niet dit soort risico's te lopen. Maurits wist hoe gevaarlijk zijn afkomst was geworden. Hij bevond zich in een situatie die maar een dun laagje bescherming bood. Maurits en Jet Hertzberger hadden ervoor kunnen kiezen om zich daarom juist zo goed mogelijk aan de regels te houden.*

Stap 3: Eerste reactie op het dilemma

Vraag een aantal leerlingen om hun eerste spontane reactie op het dilemma. Wat is er te zeggen voor de ene keuze, en wat voor de andere keuze? Argumenten voor en tegen kunnen weer verzameld worden op geeltjes. Enkele vragen om eerste reacties te ontlokken:

Wat als Maurits en Jet Hertzberger betrappt zouden worden?

Wat zou er gebeuren als niemand het risico zou nemen om onderduikers te helpen?

Maurits wist heel goed dat Joden werden opgepakt. Moet je dan juist anderen helpen, of zelf voorzichtig zijn?

Stap 4: Verdiepen van het dilemma

Zet het dilemma nog eens scherp neer: Bij Maurits en Jet Hertzberger zijn tijdens de oorlog wel 30 volwassenen en kinderen ondergedoken, meestal voor een paar weken of maanden. Wie onderduikers hielp werd heel streng gestraft. Wat vinden de leerlingen van de gemaakte keuzes? Welke afwegingen maakten Maurits en Jet Hertzberger? Als discussieleider kun je de volgende opmerkingen plaatsen om de discussie aan te wakkeren of leerlingen naar andere argumenten te sturen:

Voor:

Hulp bieden aan onderduikers was heel gevaarlijk. Maar als niemand samenwerkt tegen onderdrukking, komt er nooit een eind aan. Je moet je verzetten. Maurits en Jet Hertzberger wisten zelf hoe gevaarlijk het leven voor Joden was geworden. Dat is juist een reden om zoveel mogelijk anderen te helpen. De Duitsers straften zo streng omdat ze de mensen bang wilden maken: het was hun bedoeling dat niemand meer iets zou durven. Het is belangrijk dat onderdrukkers tegengewerkt worden: als niemand zich verzet, kunnen zij steeds ergere dingen doen. De onderduikers zijn in levensgevaar. Dan mag je risico's nemen – zelf zou je in die situatie toch ook willen dat iemand je durft te helpen?

Tegen:

Ook al is het doel nog zo goed, hoe kun je de veiligheid van je eigen gezin op het spel zetten? Maurits en Jet Hertzberger wisten hoe gevaarlijk het leven voor Joden was geworden. Dat zou juist voor hen een reden kunnen zijn om geen risico's te nemen. De enige bescherming die Maurits had, was de regel over gemengde huwelijken. Zouden ze niet bang geweest zijn dat die regel veranderd zou worden?

Stap 5: Nabespreken van het dilemma

Net als bij het eerste dilemma is dit het moment om met de klas te bespreken wat er ingewikkeld was aan deze keuze, wie er van mening veranderd is en wat het 'waarom' is achter een hele stellige mening. Dit is ook het moment om de koppeling te maken met ons eigen leven: Kun je je voorstellen dat je in een situatie terechtkomt waarbij gedrag dat je normaal gesproken niet OK vindt, toch een mogelijke keuze wordt? Waar ligt dan de grens, wat zou ervoor kunnen zorgen dat je die keuze overweegt?

LES 2

Leerdoelen

- De leerlingen kunnen benoemen wat een moreel dilemma is.
- De leerlingen kunnen het dilemma in een gegeven situatie benoemen.
- De leerlingen kunnen argumenten voor keuzemogelijkheden uitwisselen.
- De leerlingen durven een standpunt in te nemen en respecteren elkaar.
- De leerlingen ontdekken de dilemma's van mensen in tijd van oorlog.
- De leerlingen zien in dat iedereen onverwacht voor grote dilemma's kan komen te staan.
- De leerlingen kunnen erfgoed uit de omgeving koppelen aan onderwerpen uit de regionale of nationale geschiedenis.

Introductie

Wanneer deze les als losse activiteit wordt ingezet, is het aan te raden om te starten met de introductie uit les 1. Hierin staan de leerlingen stil bij de betekenis van de begrippen *dilemma* en *waarden*.

Is deze les een vervolg op les 1, start dan met een kleine opfrisser. Wie kan uitleggen wat ook alweer een dilemma is? En wie kan vertellen wat een moreel dilemma is? Wat is het verschil?

In deze les gaan de leerlingen in kleine groepjes en vervolgens klassikaal aan de slag met verschillende morele dilemma's. Het zijn situaties waar gewone mensen, ook kinderen, tijdens de oorlogsjaren in terecht kwamen.

Werkvorm

In groepjes van drie of vier gaan de leerlingen aan de slag met verschillende morele dilemma's. De dilemma's in deze werkvorm zijn samengesteld op basis van algemene historische informatie en dus meestal niet te herleiden tot één specifieke bron. De dilemma's staan op kaartjes. Kopieer deze zodat er voldoende kaartjes zijn voor alle groepjes. Ieder groepje krijgt hetzelfde kaartje en gaat het dilemma met elkaar bespreken. Na 5 à 10 minuten volgt een korte klassikale discussie. Daarna wordt een nieuw kaartje uitgedeeld. Voor ieder kaartje staat in totaal 15 tot 20 minuten lestijd. Kies de kaartjes die het meest aanspreken, er zijn meer kaartjes dan er in één les behandeld kunnen worden.

Spelregels groepsbespreking

Bespreek bij aanvang van de activiteit een aantal spelregels:

1) Start met het bepalen van het dilemma en de keuzemogelijkheden.

Wat is er ingewikkeld aan deze situatie en wat kan de hoofdpersoon doen?

2) Benadruk dat het belangrijk is om naar ieders mening te luisteren.

Niet alleen zeggen wat je zelf vindt, maar samen ontdekken welke verschillende meningen er bestaan in je groepje. Zorg dat iedereen in je groepje aan het woord komt, en stel elkaar de vraag: waarom vind je dat?

3) Laat ieder groepje minstens twee argumenten verzamelen voor de keuzes.

Schrijf de argumenten op.

4) Laat ieder groepje overleggen of ze een gezamenlijk standpunt hebben over het dilemma, of dat ze het hier niet over eens zijn.

Na maximaal 10 minuten (meestal is wel te zien wanneer de kinderen klaar zijn met het doorspreken van het onderwerp), eindigt de groepsbespreking en volgt een korte klassikale discussie.

Spelregels klassikale discussie

Benadruk bij aanvang van de klassikale discussie dat iedereen zijn eigen mening over het onderwerp mag hebben. Er is niet één mening beter dan een andere. De klas hoeft ook niet tot een gezamenlijk standpunt te komen.

Om te voorkomen dat iedereen door elkaar praat en alleen de assertieve kinderen aan het woord komen, is het slim om af te spreken dat kinderen gaan staan wanneer ze iets willen zeggen (de vorm is misschien bekend van het televisieprogramma *Het Jongeren Lagerhuis*).

De leerkracht is de gespreksleider en wijst de leerling aan die zijn zegje mag doen. Leerlingen die hierop willen reageren gaan staan maar mogen nog niets zeggen. Opstaan mag al terwijl de ander nog aan het woord is. De leerlingen die zijn gaan staan krijgen daarna om de beurt het woord. Wie daar weer op wil reageren, gaat ook eerst staan, enzovoorts.

De leerkracht kan de discussie op gang brengen door specifieke groepjes, of leerlingen, te vragen naar de argumenten die zij tijdens de groepsbespreking bedacht hebben. Laat de klassikale discussie niet langer duren dan ca. 10 minuten.

Je kiest vervolgens een ander kaartje en start opnieuw met de groepsbespreking en vervolgens met de klassikale discussie. Eventueel kan in een volgende ronde één van de leerlingen als gespreksleider optreden.

De kaartjes

NB: Kies de kaartjes die het meest aanspreken.

Er zijn meer kaartjes dan er in één les behandeld kunnen worden.

Kaartje 1

Het is 1941. De beste vriend van Henk is Simon, een Joods jongetje. Opeens wordt bekend dat Joodse kinderen van school af moeten. Ook komen er op steeds meer plaatsen bordjes met de tekst "Verboden voor Joden".

Sommige vrienden van Henk willen nu niet meer omgaan met Simon. Hij vertelt hier thuis vol verontwaardiging over. Dan zegt Henks moeder dat het ook voor hun gezin gevaarlijk kan zijn als hij met zijn vriendje blijft omgaan. Ze vraagt Henk of hij niet meer met Simon wil afspreken. Wat moet Henk doen: wel of niet afspreken?

Kaartje 2

Het is 1942. De beste vriend van Piet is Joop. Joops vader is lid geworden van de NSB. Daardoor wil bijna niemand in de klas nog omgaan met Joop. Piet doet daar niet aan mee. Joop en Piet zijn al sinds de peutertijd goede vrienden en hij wil Joop nu niet zomaar dumpen. Hij heeft nog nooit gemerkt dat hij Joop als vriend niet meer kan vertrouwen. Sinds vorige week zitten bij Piet thuis twee mensen ondergedoken. De ouders van Piet voeren een stevig gesprek met hun zoon. Ze vragen of hij het contact met Joop wil verbreken. Stel je voor dat Piet per ongeluk verklapt dat ze onderduikers in huis hebben... Wat moet Piet doen: wel of niet het contact verbreken?

Kaartje 3

Het is 1940. De vader van Ans heeft een slagerij aan huis, midden in het centrum van een grote stad. De slagerij zorgt voor het inkomen van het gezin en dat van een winkelknecht, een slagerejongen voor de bezorgingen en een dienstmeisje voor het huishouden. Al meteen in de eerste week van de oorlog wordt de vader van Ans door de Duitsers tot een moeilijke keuze gedwongen. Hij moet vlees leveren aan het Duitse leger, of de zaak per direct sluiten. Wat moet Ans' vader doen: wel of geen vlees leveren?

Kaartje 4

Het is 1944. Er vinden in Brabant hevige gevechten plaats tussen Duitsers en geallieerden. Jan haast zich met zijn moeder naar de boerderij waar hun vader werkt, zodat zij daar samen kunnen schuilen. Ze hebben melk en brood bij zich voor het geval het lang gaat duren. Opeens zien ze aan de kant van de weg een Duitse soldaat. Hij lijkt maar een paar jaar ouder dan Jan. Er kleeft bloed aan zijn wang en hij kijkt glazig voor zich uit. Moeder stopt en geeft hem een glas melk. Dan gaan ze weer verder. Moeder zegt: "Vertel het maar niet aan vader. Die snapt hier toch niets van". Jan raakt nu helemaal in de war. De Duitsers zijn toch de vijand? Toch zegt hij niets. Als ze aankomen vraagt vader verbaasd aan hem waarom het melkkannetje maar halfvol is. Wat moet Jan nu doen: wel of niet de waarheid vertellen?

Kaartje 5

Twee leerkrachten op school vertellen over hun grootouders. In 1943 werden mannen verplicht om in Duitsland te gaan werken. Er werd gedreigd met strenge straffen voor wie zich niet meldde. Dat kon grote risico's betekenen voor jezelf, maar ook voor je gezin.

De opa van meester John wilde zijn gezin voor deze risico's beschermen en ging begin 1944 naar Duitsland om daar in een fabriek te werken. Hij verrichtte onder heel slechte omstandigheden dwangarbeid in een staalfabriek. Totaal verzwakt kwam hij na de oorlog terug naar Nederland.

De opa van meester Edwin dook onder bij een boer in het zuiden van het land. Hij wilde niet bijdragen aan de oorlogsindustrie van de Duitsers. Zijn gezin zat vaak in spanning omdat ze langdurig niets van hem hoorden. Vlak voor het eind van de oorlog werd het onderduikadres verraden. Bij een poging om te vluchten kwam de opa van meester Edwin om het leven.

Was één van deze keuzes de beste keuze?

Kaartje 6 (met name geschikt voor VO)

Het is 1945. De oorlog is voorbij! Mensen zijn niet alleen blij, maar willen ook wraak op degenen die met de Duitsers samenwerkten. In het dorp ziet het zwart van de mensen en de situatie kan gemakkelijk uit de hand lopen. De politie en vertegenwoordigers van het verzet komen bij elkaar. Iemand vertelt dat in enkele andere dorpen zogenaamde 'moffenmeiden' (meisjes die verkering hebben gehad met een Duitse soldaat) op een podium op het dorpsplein zijn kaalgeschoren.

Dat werkt als bliksemafleider: het volk krijgt de wraak die het wil zien. In de vergadering wordt voorgesteld om alle 'moffenmeiden' op te halen en georganiseerd kaal te scheren. Het publiek heeft haar leedvermaak, de veiligheid van de vrouwen kan worden gegarandeerd. Moet je voor of tegen dit voorstel stemmen? Ja zeggen betekent ook meedoen aan de uitvoering.

Kaartje 7 (met name geschikt voor VO)

Een Duitse commandant van een luchtafweerpost laat zijn mannen op een Amerikaans vliegtuig schieten. De piloot gebruikt zijn schietstoel en komt met zijn parachute neer. Er wordt op hem geschoten, maar hij overleeft.

De piloot landt midden in een brede rivier en raakt verstrikt in zijn parachute. Hij zal beslist verdrinken. De Duitse commandant aarzelt niet en stuurt een bootje om hem op te pikken.

De piloot wordt gered. Hij brengt de resterende jaren van de oorlog door in een krijgsgevangenkamp. Vind je dat de piloot de Duitse commandant dankbaar moet zijn?

Toelichting bij de kaartjes

Alle beschreven situaties zijn gebaseerd op waargebeurde gebeurtenissen.

Kaartje 1 toelichting

In de zomer van 1941 komen er steeds meer beperkingen voor Joodse inwoners. Kinderen moeten van school af en naar speciale Joodse scholen. Zwembaden, parken, musea en andere plaatsen worden verboden voor Joden. In cafés zijn soms plakaten “Joden niet gewenscht” opgehangen. Joden moesten hun geld inleveren en hun bewegingsvrijheid werd beperkt. De omgang tussen Joden en niet-Joden werd steeds sterker ontmoedigd, en sommigen hielden zich hier strikt aan.

Het dilemma op dit kaartje gaat over trouw, loyaliteit en veiligheid. Vertrouw je altijd op het oordeel van je moeder? Ben je loyaal aan je vriendje? Weegt de loyaliteit aan je vriendje zwaarder dan de veiligheid van je gezin? Mag je het risico nemen om de waarschuwing van je moeder in de wind te slaan?

Kaartje 2 toelichting

NSB-ers werden ook tijdens de oorlog door de meeste Nederlanders gezien als verraders. Kinderen van NSB-ers kwamen inderdaad vaak alleen te staan. Veel NSB-families vonden hun sociale contacten alleen nog binnen de NSB. Ook hun kinderen werden vaak naar NSB-gerelateerde activiteiten gestuurd, zoals de Jeugdstorm, maar daarvan is in dit voorbeeld (nog) geen sprake.

Dit dilemma gaat over veiligheid en loyaliteit. Blijf je loyaal aan je vriend, die niets misdaan heeft, of telt de veiligheid van gezin en onderduikers zwaarder? Komen principes eerst, of moet je eerst aan mogelijke gevolgen denken?

Kaartje 3 toelichting

Dit is een waar gebeurd verhaal dat zich afspeelde in 's-Hertogenbosch. De slager besloot om vlees te leveren aan de Wehrmacht. Dit betekende na de oorlog dat een rechter de slager heeft ondervraagd om na te gaan of hier sprake was van collaboratie met de vijand.

Je kunt tijdens de discussie dit dilemma wat aanscherpen door deze informatie aan de klas te vertellen en vervolgens de vraag te stellen of de beschuldiging terecht is, en of de rechter zou moeten straffen, of juist niet.

Kaartje 4 toelichting

Het dilemma ontstaat door het uitdrukkelijke verzoek om loyaal te zijn aan de moeder. Zij handelt uit menslievendheid en maakt daarin geen onderscheid tussen de partijen. Het kind kan dit niet goed plaatsen maar moet nu kiezen of hij loyaal is aan zijn moeder, wat betekent dat hij liegt tegen zijn vader. Door de waarheid te vertellen veroorzaakt hij waarschijnlijk grote ruzie tussen zijn ouders. Het is dus kiezen tussen twee waarden: eerlijkheid of loyaliteit aan de moeder dan wel de vader.

Kaartje 5 toelichting

In de loop van de oorlog werd de druk op Nederlandse mannen om in Duitsland te gaan werken steeds verder opgevoerd. Al snel werd de ‘Arbeitseinsatz’ afgedwongen. Negeren van de oproep werd streng bestraft. In sommige gevallen werd zelfs gedreigd met maatregelen tegen achterblijvers. Wie aan de oproep geen gehoor gaf, was onzeker over de gevolgen voor het gezin: deze waren moeilijk in te schatten. Veel mensen doken onder, maar desondanks hebben zo’n 500.000 Nederlandse mannen in Duitsland gewerkt, vrijwillig en gedwongen, soms onder zeer slechte omstandigheden. Het dilemma in dit lesmateriaal (over twee fictieve opa’s) gaat bewust uit van kennis over de afloop. Beide mannen maken een zorgvuldig afgewogen keuze. De één kiest voor de veiligheid van zijn gezin, de ander voor algemene waarden als vrijheid en rechtvaardigheid. In dit geval heeft die laatste keuze een hoge prijs – het gezin zal hun vader nooit meer terugzien. Is nu, met kennis over de afloop, één van deze keuzes de beste keuze te noemen?

Kaartje 6 toelichting

Op diverse plaatsen was de situatie net na de bevrijding onrustig. Het volk wilde genoegdoening, de Duitsers waren net verslagen en een nieuw gezag was nog niet volledig geïnstalleerd. Op sommige plaatsen werden 'moffenmeiden' of NSB-vrouwen door het publiek kaalgeschoren of met pek besmeurd. De binnenlandse strijdkrachten (tijdelijke politie, gevormd vanuit het verzet) vreesden in enkele gevallen dat de situatie uit de hand kon lopen. Er is soms inderdaad gekozen om het kaalscheren in te zetten als bliksemafleider. Op deze manier hoopte men een lynchpartij te voorkomen.

Het dilemma: mag je iemand publiekelijk vernederen met als argument dat je dan erger voorkomt? Met die vernedering verlaag je je tot het soort dingen dat de Duitsers in de oorlog deden. Als je het niet doet, zou het veel erger kunnen aflopen.

Kaartje 7 toelichting

Stel dat de Duitse commandant en de Amerikaanse piloot elkaar na vele jaren weer tegenkomen. Hoe zou dat gesprek dan verlopen?

LES 3

Leerdoelen

- De leerlingen kunnen een moreel dilemma benoemen.
- De leerlingen kunnen bij een dilemma verschillende standpunten en argumenten benoemen.
- De leerlingen kunnen uitspraken doen over de waarden die ten grondslag kunnen liggen aan bepaalde keuzes.
- De leerlingen denken na over hun eigen waarden en luisteren naar elkaar.
- De leerlingen kunnen erfgoed uit de omgeving koppelen aan onderwerpen uit de regionale of nationale geschiedenis.

Introductie

Wanneer deze les als losse activiteit wordt ingezet, is het aan te raden om te starten met de introductie uit les 1. Hierin staan de leerlingen stil bij de betekenis van de begrippen *dilemma* en *waarden*. Dit vergemakkelijkt de opdrachten in deze les.

Is deze les een vervolg op de andere lessen uit deze reeks, start dan met een kleine opfrisser. Wie kan uitleggen wat ook alweer een moreel dilemma is? Vertel dat we in deze les dilemma's proberen te herkennen.

De eerste activiteit

Stap 1: Voorlezen van een kort oorlogsverhaal uit Helmond

Lees met de klas de volgende tekst:

Tijdens de oorlog speelde een klein groepje verzetsmensen in Helmond een belangrijke rol bij het bespioneren van de Duitsers. Zij waren lid van verzetsgroep "Albrecht". Deze groep werd in Helmond geleid door Ben van Dorst.

Ben werkte voor het waterschap en mocht daarom van de Duitsers op een motor rijden. Hij was handig met techniek en kon met zijn motor op veel plaatsen komen. Dat kwam goed uit voor zijn activiteiten bij het verzet. Het lukte hem samen met de andere leden van de verzetsgroep om Duitse telefoonlijnen af te tappen. Op een zolder verborgen zij een zender waarmee afgeluisterde informatie werd doorgegeven aan de Engelsen.

In 1944 kwamen de geallieerde troepen steeds dichterbij Helmond. Verschillende keren lukte het Ben om heel belangrijke informatie door te geven. Daardoor waren de geallieerden al van tevoren op de hoogte van de Duitse aanvalsplannen en konden daarmee rekening houden. Ben zat niet alleen bij het verzet, hij was ook lid van het Rode Kruis. Op 23 september 1944 werd in Helmond hevig gevochten tussen geallieerde en Duitse soldaten. De Duitsers verspreidden het bevel dat alle inwoners in hun huizen moeten blijven.

Bij het Rode Kruis kwam op die dag het bericht binnen dat op de Kanaaldijk een jongen was neergeschoten. Mogelijk leefde hij nog. Ondanks het Duitse bevel ging Ben van Dorst er met enkele andere vrijwilligers van het Rode Kruis naartoe. Zij namen een grote Rode-Kruisvlag mee, zodat duidelijk was dat ze op pad waren om een gewonde te helpen.

De Duitsers zaten aan de overkant van het kanaal. De toestand was chaotisch. Geallieerde troepen veroverden steeds meer terrein en de Duitse soldaten schoten nu op alles wat bewoog. Ben vertrouwde er op dat zij de Rode Kruisvlag zouden respecteren. Met de vlag duidelijk in zicht ging Ben op de jongen af. Toch werd er geschoten. Ben raakte dodelijk gewond. Uiteindelijk was Helmond op 25 september helemaal bevrijd. Ben maakte dit niet meer mee.

Stap 2: Analyseer de gebeurtenis vanuit verschillende oogpunten

Verschillende mensen in dit verhaal hebben in de oorlog voor moeilijke en belangrijke keuzes gestaan.

Vraag de leerlingen om voor elke persoon die hieronder wordt genoemd te bedenken welke keuzemogelijkheden er waren. Welke afweging zou iedere persoon gemaakt hebben? Wat zijn de argumenten voor elke keuzemogelijkheid die deze persoon had? De leerlingen kunnen hiervoor het beste werken in tweetallen of groepjes van drie.

- 1) Ben die besloot om bij het verzet te gaan.
- 2) Het groepje Rode Kruisvrijwilligers dat besluit om toch de straat op te gaan.
- 3) De Duitse soldaten die blijven schieten, ondanks de Rode Kruisvlag.

Toelichting

Verzetsgroep Albrecht was een landelijke verzetsgroep die zich specialiseerde in het verzamelen en doorgeven van militaire inlichtingen. Op een zeker moment is Ben van Dorst met deze groep in contact gekomen en de Helmondse tak van “Groep Albrecht” gaan leiden. Deze afdeling bestond waarschijnlijk maar uit een klein groepje mensen. Zij beschikten over de technische kennis die nodig was om telefoonlijnen af te tappen en zendapparatuur te installeren. Ben zal persoonlijke afwegingen gemaakt hebben om bij het verzet te gaan (vergelijkbaar met de afweging uit les 1), maar in elk geval maakten zijn positie en technische kennis hem juist voor “Groep Albrecht” zeer waardevol.

In 1944 kwamen geallieerde troepen steeds dichterbij Helmond. Ben wist waardevolle informatie door te spelen, onder andere over plannen voor een Duitse tankaanval op de Nuenense Heide. Toen de gevechten eind september ook Helmond bereikten, braken daar chaotische dagen aan.

De Rode Kruisvrijwilligers vertrouwden erop dat alle strijdende troepen het Rode Kruissymbool zouden respecteren. Draggers van de Rode Kruisvlag zijn in het veld om gewonden te verzorgen en het symbool is een universele boodschap: “niet schieten”. Toch zullen de mannen hebben vermoed dat dit een risicovolle actie was.

De Duitsers waren in het nauw gedreven en schoten blijkbaar op alles wat bewoog. Misschien uit vrees voor hun eigen leven? Uit onverschilligheid of vergelding vanwege de strijd die verloren leek? In elk geval hadden ze weinig meer te verliezen. Of de Duitse soldaten tijdig zagen dat het om een Rode Kruisvlag ging, is uit de bronnen niet te achterhalen.

Stap 3: Klassikaal bespreken van de resultaten

Laat één van de drie gezichtspunten uit stap 2 bespreken door een groepje. Welke keuzemogelijkheden had deze persoon? Wat waren de argumenten bij iedere keuze?

Wat zou ervoor gezorgd hebben dat deze persoon zijn/haar uiteindelijke besluit heeft genomen? Kunnen de leerlingen uitleggen welke waarde deze persoon in de afweging waarschijnlijk het belangrijkste vond?

Laat de leerlingen uit de andere groepjes hierop reageren. Als een standpunt besproken is, stap dan over naar een volgend standpunt en laat dit door een van de andere groepjes als eerste toelichten.

De tweede activiteit: Het waardenspel

Als afsluiter van deze les (en van het lesmateriaal) gaan de leerlingen in een spelvorm de 'onmogelijke keuze' maken tussen verschillende waarden – net als in een moreel dilemma. Welke waarde vindt de leerling het belangrijkste? Kan de leerling die keuze ook onderbouwen?

Leerlingen geven argumenten bij hun eigen waarden, maar ontdekken ook de argumenten van klasgenoten die een andere keuze maken. Daarom mag iedere leerling gedurende het spel overstappen naar andere waarden.

Stap 1: Voorbereiding van het waardenspel

Maak een aantal grote vellen met daarop telkens één stelling die een bepaalde waarde vertegenwoordigt. De waarden zijn een beetje verstopt: iedere stelling is in feite een norm, waar een bepaalde waarde onder ligt. Vier van deze vellen vormen samen een set. Idealiter zijn de vier stellingen in een set aan elkaar gerelateerd qua onderwerp, maar wel verschillend van betekenis. Hang de eerste set van vier stellingen op in de hoeken of aan de vier wanden van de klas.

Enkele voorbeelden van sets:

- 1) Vrienden en familie gaan voor alles.
- 2) Je moet altijd rekening met elkaar houden
- 3) Niemand is beter dan een ander, uiteindelijk is iedereen gelijk.
- 4) Het is beter om niet meteen overal een mening over te hebben

Voor de leerkracht: onderliggende waarden zijn

1: loyaliteit, 2: respect, 3: gelijkwaardigheid, 4: tolerantie.

1) Eerlijkheid is de belangrijkste waarde die er is.

2) Echte vrienden gaan voor elkaar door het vuur.

3) Je moet begrip kunnen opbrengen voor andermans principes.

4) Je hebt lef nodig om iets voor elkaar te krijgen.

Voor de leerkracht: onderliggende waarden zijn

1: eerlijkheid, 2: vriendschap, loyaliteit 3: respect, tolerantie 4: moed.

Uiteraard kun je ook naar eigen inzicht of samen met de klas sets samenstellen, bijvoorbeeld met onderwerpen waarvan je weet dat deze in de groep een belangrijke rol spelen zoals schoolregels.

Stap 2: Het spelen van het waardenspel

Wanneer de vier vellen zijn opgehangen, is het aan de leerlingen om de 'onmogelijke keuze' te maken: welke van de vier stellingen vinden zij de belangrijkste leefregel? De leerlingen gaan vervolgens in de betreffende hoek staan. Benadruk dat ieder zijn eigen, unieke keuze maakt, geen van de vier waarden is beter dan de andere drie. Maak de leerlingen dus duidelijk dat ze zich niet moeten laten leiden door wat anderen vinden!

Geef per hoek een leerling de beurt om uit te leggen waarom hij voor deze stelling kiest. Belangrijk: laat de leerling ook uitleggen wat volgens hem of haar de waarde is die de basis vormt voor deze stelling. Laat leerlingen uit andere hoeken hierop reageren.

De leerkracht is gespreksleider. Het is handig om met een beurtsysteem te werken. Wanneer een leerling overtuigd wordt door de argumenten van een andere leerling, kan hij/zij van mening – en dus van waarde – veranderen. De leerling steekt dan over naar een andere hoek. Als de discussie is afgelopen, kan worden gestart met een volgende set stellingen.

BRONVERMELDING

De verhalen over de lokale geschiedenis van Helmond die in deze lesbrief zijn gebruikt, werden geselecteerd door Gerard van de Weijer en Jolanda Bakker namens *Stichting Helmond 25 september 1944* en *Heemkundekring Helmont*. Jolanda Bakker bewaakte de zorgvuldigheid van de weergave en toepassing in deze lesbrief.

Achtergrondinformatie en lokale situaties zijn integraal overgenomen of samengesteld uit de volgende bronnen:

Van Aerle, L. (red.). (1979). *Helmond 35 jaar bevrijd*. Helmond: VVV.

Bakker, J. (2018). *Maurits Hertzberger verzetsheld in Stiphout*. De Lindenberg, 884, 16.

Bakker, J. (2018). *Verzetsheld in Stiphout nog niet vergeten*. De Lindenberg, 886, 26-27.

Bartholomeus, J. (1977). *Helmond 1940-1945. Een geschiedenis van de stad tijdens de jaren der bezetting*. Zaltbommel: Europese bibliotheek.

Jacobs, P. (red.). (1989). *75 jaar Rode Kruis Helmond en omstreken*. Helmond: Comité 75 jaar Rode Kruis Helmond en omstreken.

Kater, L. (2011). *Het geheim van Adderhorst. Geluk en verdriet van een joodse familie*. Wezep: De Kunst.

Vonk, S. (red.). (1994). *Onder bescherming van de Engel Gabriel. Helmondse herinneringen aan oorlog, bezetting en bevrijding*. Helmond: Heemkundekring Helmond-Peelland.

Algemene bronnen:

Anne Frank instituut www.annefrank.org

Brabants historisch informatiecentrum www.bhic.nl

NPO – Televisieserie *De Oorlog*, aflevering 4 over keuzes en dilemma's tijdens de oorlog (2009): www.npo.nl/de-oorlog/08-11-2009/NPS_1132185

National monument Kamp Vught www.nmkampvught.nl

Cammaert, A.P.M. (1994). *Het verborgen front: geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Leeuwarden: Eisma.

Diederichs, M. (2006). *Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen*. Amsterdam: Aspekt.

De Jong, L. (1969-1994). *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: Sdu.

Termeer, H. (1994). *Het geweten der natie: de voormalige illegaliteit in het bevrijde zuiden, september 1944-mei 1945*. Assen: van Gorcum.

Erfgoed Brabant Academie is
onderdeel van Erfgoed Brabant

erfgoed brabant